

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЕКОНОМІКА ФАРМАЦІЇ

Рекомендована д.ф.н., професором О.І.Тихоновим

УДК 615.1:378(470)

ФАРМАЦЕВТИЧНА ОСВІТА В РОСІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

С.В.Огарь

Національний фармацевтичний університет

Висвітлене питання розвитку фармацевтичної освіти в Росії у першій половині ХХ ст. Проаналізовані реформи того часу, що відображали стан розвитку фармацевтичної освіти на базі технікумів, фармацевтичних факультетів та інститутів. Після Жовтневої революції неодноразово змінювалися визначення ролі фармацевта у суспільстві, терміни навчання, перелік дисциплін та їх зміст, кількість навчальних закладів, де готувались фахівці для фармацевтичної галузі. Особливо приділена увага становленню Жіночої фармацевтичної школи та права жінок на отримання вищої фармацевтичної освіти.

У дореволюційній Росії отримання фармацевтичної освіти було досить примітивним. З 1845 р. та до Великої Жовтневої соціалістичної революції діяли правила, якими були встановлені три фармацевтичних звання: аптекарський учень, аптекарський помічник і провізор. Щоб отримати вищу фармацевтичну освіту, необхідно було спочатку мати загальну початкову, а потім середню фахову освіту, переважно практичну. Аптекарським учнем могла бути особа, яка закінчила чотири класи гімназії або склала іспит екстерном. Після трьох років служби в аптеці аптекарський учень екзамінувався при університеті і одержував звання аптекарського помічника, а після трирічного практичного стажу в аптеці здобував право на проходження дворічних провізорських курсів при медичних факультетах університетів. Закінчивши ці курси і здавши державний іспит, він одержував звання провізора [7].

На той час у Росії відчувалася значна нестача професійних фармацевтичних працівників [3]. У сільській місцевості траплялося так, що земськими аптеками насправді керували не фармацевти і навіть не лікарі, а фельдшери і сестри милосердя, що не могло не позначитися на якості лікарських засобів, які вони виготовляли.

До революції вищих навчальних закладів для підготовки фармацевтичних кадрів в Росії не існувало.

Майбутні фармацевти починали навчання в аптеках, а закінчували його вільними слухачами на провізорських курсах при університетах. Провізорські курси діяли при 8 університетах, а випуск фахівців становив усього 30-40 осіб на рік. Майже всі університети були розташовані в європейській частині країни (Московський, Київський, Харківський, Казанський, Дерптський, Варшавський, Новоросійський). В азіатській частині Росії лише на медичному факультеті в м. Томську з 1888 р. проводилися практичні заняття з фармацевтами [9].

Російсько-японська війна 1904-1905 рр. висвітила проблеми у різних областях російського життя, зокрема в галузі військової фармації. Втім необхідність змін в аптечній справі Росії військовій фармації відчували ще до війни на Далекому Сході. У грудні 1903 р. був затверджений устав Товариства фармацевтів військового і морського відомств (далі – ТФВМВ), а 7 березня 1904 р. у петербурзькому залі Офіцерських зборів гвардії, армії і флоту товариство було урочисто відкрито.

Члени товариства прагнули сприяти розробці і поширенню наукових, практичних знань у галузі фармації взагалі, і особливо військової, а також сприяти розвитку фармацевтичної освіти. Передбачалося представляти Головному військовому медичному управлінню розроблені товариством побажання відносно поліпшення військово-фармацевтичної справи. ТФВМВ брало на себе функцію зносин з урядовими та адміністративними установами, а також з фармацевтичними та іншими природничо-науковими товариствами і університетами з науково-фармацевтичних питань.

У перший же рік свого існування товариство включилося у роботу з обговорення нового аптекарського уставу, необхідність у якому назріла вже давно. Однією з актуальних проблем була реформа професійної освіти, і військові фармацевти після серйозного опрацювання питання направили у 1905 р. доповідну записку голові відповідної комісії при МВС.

Через декілька років напруженої роботи (1909 р.) ТФВМВ вдалося домогтися участі із правом дорад-

чого голосу двох своїх представників у засіданнях комісії з реформи фармацевтичної освіти.

Рубіж XIX-XX століть в історії фармацевтичної освіти цікавий тим, що в цей період йшли широкі дискусії у фармацевтичних колах (товариствах, з'їздах) і пресі про необхідність реформи вищої фармацевтичної освіти. Низький освітній ценз, тривалість навчання, відсутність спеціальних вищих навчальних закладів, занадто короткий і такий, що не відповідає вимогам фармацевтичної науки і практики університетський курс, заняття разом зі студентами медичного факультету без необхідних практичних занять – все це гальмувало розвиток фармації і не відповідало вимогам часу. Реформа фармацевтичної освіти хоч і наближалась дуже повільно, але для більшості фармацевтів бачилася неминучою. Питання про реформу піднімалося не тільки на фармацевтичних з'їздах і в товариствах. Жваве обговорення справи професійної підготовки фармацевтів відбувалося на з'їздах медичних працівників у 1902, 1910, 1913 рр. на VIII, XI та XII Пироговських з'їздах. Доповідь про необхідність реорганізації фармацевтичних курсів була прочитана А.Б.Лесневською – однією з перших жінок-фармацевтів і на III з'їзді діячів технічної і професійної освіти, що відбувся у Петербурзі в 1904 р. Пропонувалися різноманітні проекти реформи, оцінювалися достоїнства і недоліки кожного з них, формувався погляд на роль і місце фармацевта у російському суспільстві. Однак жоден із запропонованих проектів реформи фармацевтичної освіти не був реалізований на практиці. Думський варіант, який обговорювався в товариствах, повернувся з доповідними записками в Думу, а потім проблема відступила на другий план через початок першої світової війни.

У той час і зовнішньополітична ситуація, і складне становище в країні не давали можливості здійснити освітню реформу. Через війну виникла необхідність збільшення фармацевтів як на фронті, так і в тилу. Не в змозі здійснити кардинальну реформу фармацевтичної освіти, міністр освіти видає циркуляри, що скасовували трирічний стаж роботи в аптеці для аптекарських помічників, які бажали вступити на провізорські курси при університеті, а також скорочували стаж роботи з трьох до двох років для аптекарських учнів, які бажали скласти іспити на здобуття звання аптекарського помічника [8].

Вжиті урядом заходи спричинили різке зростання кількості бажаючих одержати фармацевтичні ступені. Так, при Харківському університеті іспит на ступінь аптекарського помічника складала 603 особи, а на провізора – 144 бажаючих [10].

У 1915 р. Міністерством народної освіти була розпочата спроба створити фармацевтичні відділення при медичних або хімічних факультетах університетів, що, однак, не увінчалася успіхом. У Москві хіміко-фармацевтичне відділення було відкрито лише навесні 1917 р. при Вищих жіночих курсах.

Шлях жінок у фармацію був дуже непростим. Своє право на фармацевтичну діяльність їм довелося відстоювати у нелегкій боротьбі з власниками

аптек, які не бажали приймати всерйоз прогресивні тенденції у російському суспільстві відносно права жінок на працю. У 1897 р. у Петербурзі відкрився перший Жіночий медичний інститут, в якому жінкам було дозволено слухати цикл лекцій, необхідних для здачі іспитів на звання провізора. У 1898 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило Російському лікарському товариству в Москві відкрити спеціальні фармацевтичні курси для підготовки жінок до іспитів на звання провізора. У 1899 р. подібні курси було відкрито і в Петербурзі при міській лікарні ім. С.П.Боткіна. Особливе місце у відстоюванні позицій жінок у фармації належить А.Б.Лесневській (1863-1937) [5].

Існуюча система підготовки фармацевтичних кадрів, заснована на проходженні учнівського стажу в аптеці, а потім прослуховуванні лекцій на медичних факультетах університетів, куди не допускалися жінки, негативно позначалася на професійному рівні працівників аптек. На різних форумах А.Б.Лесневська, яка володіла відмінними ораторськими здібностями, намагалася довести необхідність і переваги повноцінної фармацевтичної освіти. У 1901 р. вона організувала зустріч аптекарських учениць з власниками аптек, які мали потребу у працівниках. Використовуючи все своє красномовство, А.Б.Лесневська намагалася довести власникам аптек всю помилковість погляду на жінок-фармацевтів як на працівників другого сорту, яким можна довіряти тільки написання сигнатур. Крім того, у лютому 1904 р. в журналі «Фармацевтичний вісник» з'являється її велика критична стаття, присвячена проблемам фармацевтичної освіти. Сама А.Б.Лесневська брала активну участь у роботі I Всеросійського жіночого з'їзду, що проходив у Петербурзі в грудні 1908 року. У своїй доповіді на з'їзді вона знову зупинилася на важкому положенні жінок, які обрали фармацевтичну кар'єру [1].

Влітку 1901 р. А.Б.Лесневська подала прохання про відкриття при своїй аптеці Жіночої фармацевтичної школи. Не дочекавшись відповіді, у січні 1902 р. вона довела до відома адміністрації те, що прийняла на навчання до своєї школи 11 учениць. Офіційно статус Жіночої фармацевтичної школи А.Б.Лесневській був затверджений Міністерством внутрішніх справ тільки рік потому. Для вступу до фармацевтичної школи А.Б.Лесневської був потрібний підвищений освітній ценз – восьмирічний курс жіночої гімназії. У школі викладали професори Військово-медичної академії і Жіночого медичного інституту, у тому числі С.В.Гольдберг, який згодом став директором першого в Росії Хіміко-фармацевтичного інституту. Сама А.Б.Лесневська читала лекції з фармакогнозії. Навчання у Жіночій фармацевтичній школі тривало два роки і було платним. Після успішного складання іспитів ученицям надавалося звання аптекарського помічника. Програма навчання у школі була досить насиченою:

- перший рік – вивчали хімію, зоологію, фізику, ботаніку та математику.
- до програми другого року входило вивчення органічної хімії, аналітичної хімії, фармацевтичної

хімії, фармакогнозії, мінералогії і геології, гігієни, фармакології і юриспруденції. Теоретичний курс з хімії чергувався з практичними лабораторними заняттями. Учениці проходили практику в аптеці А.Б.Лесневської, а під час канікул – у земських аптеках.

За десять років фармацевтичну освіту в школі А.Б.Лесневської отримали 198 жінок, 14 з них стали провізорами. Успіхи А.Б.Лесневської в області підготовки фармацевтичних кадрів знайшли схвалення і підтримку в урядових колах. Під час Першої світової війни курс навчання в жіночій фармацевтичній школі був подовжений до чотирьох років, і вона отримала статус фармацевтичного інституту. Але революційні події 1917 р. виявилися згубними – аптека і школа були націоналізовані і закриті.

Перемога Жовтневої революції круто змінила уклад життя всього населення Росії. Зміни ці торкнулися і аптечної справи [2].

Після 1917 р. у країні почали створюватися науково-фармацевтичні гуртки, товариства і асоціації. У них наукова фармацевтична громадськість обговорювала питання розвитку аптечної мережі, проблеми підготовки кадрів, розвитку фармацевтичної промисловості, сприяла створенню періодичної фармацевтичної преси. Разом з корінною перебудовою всієї російської держави почалася реформа фармацевтичної освіти. Радянською владою було ухвалене рішення про відкриття фармацевтичних шкіл з підготовки кадрів для аптечної системи.

Учнівство, попередній стаж і провізорські курси були скасовані. Були засновані трирічні технікуми для підготовки самостійних працівників для аптек. До них приймалися особи віком від 17 до 30 років зі знаннями в обсязі семирічної школи. Технікуми були відкриті у містах: Архангельську, Баку, Батумі, Горькому, Іванові, Іркутську, Калініні, Казані, Калузі, Клинцях, Ленінграді, Могильові, Москві, Орлі, Пензі, Пермі, Ростові-на-Дону, Рязані, Семипалатинську, Сталінграді, Ташкенті, Тбілісі, Томську, Уфі, Фрунзе, Хабаровську, Єревані, Ялті. Аптечні працівники на той час комплектувалися з осіб, які закінчили ці навчальні заклади. Для підготовки вищих фармацевтичних кадрів були організовані фармацевтичні інститути і факультети (у Москві, Ленінграді, Харкові, Одесі, Тбілісі). На фармацевтичні факультети із чотирирічним курсом викладання приймають осіб із обсягом знань дев'ятирічки і готують фармацевтів-аналітиків, судових хіміків, фармакогностів-товарознавців та викладачів. Факультети існують при Ленінградському, Тбіліському і Пермському медичних інститутах. При Московському медико-фармацевтичному комбінаті функціонує фармацевтичний вищий навчальний заклад без відриву від виробництва, куди приймаються особи, які закінчили фармацевтичний технікум мають стаж практичної роботи 3 роки. В Україні підготовкою фармацевтів займалися інститути з трирічним курсом навчання у Харкові, Києві і Дніпропетровську. Туди приймалися особи з повною середньою осві-

тою. Ці інститути готували фахівців для всіх галузей фармацевтичної справи.

До навчального плану фармацевтичних факультетів входили наступні спеціальні предмети: елементи вищої математики, фізика, неорганічна хімія, основи загальної біології, якісний аналіз, ботаніка, технологія лікарських форм з апаратурою фармацевтичного виробництва, кількісний аналіз, органічна хімія, мінералогія із кристалографією, анатомія людини, синтез з органічної хімії, фізіологія людини, гігієна експериментальна з курсом військової гігієни, фізична і колоїдна хімія, фармацевтична хімія, фармакогнозія з мікрофармакогностичним аналізом, основи мікробіології з технічною мікробіологією, історія фармації, організація охорони здоров'я і фармацевтичної справи, промислова токсикологія, фармацевтичний аналіз, галенове виробництво, фармакологія з рецептурою, соціальна гігієна з санітарною статистикою, санітарно-хімічна оборона.

Важливе значення при підготовці фахівців з вищою і середньою фармацевтичною освітою завжди мали періодичні видання, навчальна і навчально-методична література. З періодичної преси, що стала видаватися після революції, варто виділити «Хіміко-фармацевтичний журнал», який виходив у Москві з 1923 р. по 1930 р. і у різний час редагувався І.Х.Фельдманом, М.І.Прозином, С.Я.Альтманом і А.Е.Алуфом. Народний комісаріат охорони здоров'я РСФСР з 1930 р. по 1935 р. систематично випускав журнал «Радянська фармація» (редактори М.І.Берлович і А.Е.Алуф). В 1926-1927 рр. Одеський фармацевтичний інститут друкував щомісячник «Хіміко-фармацевтичний вісник» (редактор С.Г.Ковальов). У Харкові в 1928-1929 рр., а потім у Києві до 1941 р. видавався «Фармацевтичний журнал» (спочатку російською, а з 1930 р. українською мовою). Редагували видання Е.А.Кушнір і М.А.Валяшко. За редакцією І.Х.Фельдмана у 1930-1931 рр. Науково-дослідний хіміко-фармацевтичний інститут публікував у Москві «Бюлетень НДХФІ». Потім бюлетень був реорганізований у журнал «Хіміко-фармацевтична промисловість», який видавався щомісяця аж до 1935 р. В 1937-1938 рр. Народний комісаріат охорони здоров'я СРСР публікував щомісячник «Фармація і фармакологія» (редактори А.Е.Алуф і В.В.Ніколаєв). З 1938 по 1947 рр. той же комісаріат щомісяця друкував журнал «Фармація» (редактор А.Г.Терент'єв, пізніше – А.Г.Наградзе).

Видання підручників почалося у 30-х роках: М.Д.Щербачев і А.В.Могильський стали авторами «Курсу фармакогнозії» (1930). А.К.Підгородецький став автором видання «Підручник фармакогнозії» (1939), а І.І.Левінштейн видав посібник з «Історії фармації і організації фармацевтичної справи» (1939). До оригінальної фармацевтичної літератури, опублікованої у перші роки радянської влади, варто віднести «Хімію алкалоїдів» А.П.Орехова (1938).

Вища фармацевтична освіта в СРСР пройшла складний шлях свого становлення. У серпні 1918 р. у м. Пермі було відкрите хіміко-фармацевтичне відді-

лення при медичному інституті. Перший фармацевтичний інститут був створений у 1919 р. в Петрограді, де вперше був введений науково-обґрунтований навчальний план хіміко-фармацевтичної освіти. У підготовку фармацевтичних кадрів було включена більша кількість біологічних дисциплін, технологія ліків, галенове виробництво та економічні дисципліни. У 1921 р. почали підготовку майбутніх провізорів фармацевтичні інститути в Харкові, Києві та Одесі. У 1922 р. був відкритий фармацевтичний факультет при Тбіліському університеті [9].

Але з 1924 р. настали важкі часи для всіх фармацевтичних навчальних закладів колишнього СРСР. Між представниками різних напрямків у фармацевтичній освіті розгорілася палка дискусія з приводу обговорення питання: потрібна чи ні вища фармацевтична освіта. Наполегливо запроваджувалась думка про те, що в радянській системі фармацевтові немає місця, оскільки наукові проблеми застосування ліків вирішують лікарі, технічні проблеми – хіміки. Аптека невдовзі перетвориться на своєрідний розподільник препаратів, виготовлених на фабриках і заводах. Вона виконуватиме роль звичайної торговельної організації. Це нівелювало роль і призначення фармацевтичних працівників. Вчені РСФСР вважали, що для укомплектування аптек цілком достатньо буде фармацевтів із середньою освітою. Українські та грузинські вчені вважали, що фармацевтична освіта обов'язково має бути вищою. А тим часом 1 липня 1924 р. був закритий Харківський хіміко-фармацевтичний інститут, а його студенти продовжили навчання в інших навчальних закладах [6].

Крапку у суперечці з приводу того, якою має бути фармацевтична освіта в СРСР, поставила I Всерадянська нарада з фармацевтичної освіти, яка проводилася 27-30 грудня 1924 р. На ній було офіційно затверджено нову концепцію фармацевтичної освіти, орієнтовану на технікуми. Відтепер основним центром підготовки фармацевтичних кадрів мали стати технікуми.

Одним з них став Харківський фармацевтичний технікум, посилений викладачами ліквідованого хіміко-фармацевтичного інституту. Цей технікум з невеликого навчального закладу почав перетворюватися на провідний центр фармацевтичної освіти в Україні. В ньому зміцнюється матеріально-технічна база, збільшується кількість лабораторій, поліпшується викладацький склад, збільшується кількість студентів.

З другої половини 20-х років минулого століття Харківський фармацевтичний технікум діє на правах вищого навчального закладу. З кожним роком

постійно збільшується обсяг дисциплін, що викладаються, вводяться нові курси. В той час фармацевтичний технікум був єдиним навчальним закладом, де викладався спеціальний курс із культивування та збору лікарських рослин. У 1926 р. при технікумі було відкрито науково-дослідну кафедру.

Враховуючи збільшення потреби у висококваліфікованих кадрах та клопотання фармацевтичної громадськості Харкова, у 30-ті роки на базі фармацевтичного технікуму було відкрито Харківський фармацевтичний інститут. У 1937 р. Всеукраїнський комітет вищої школи надав вченій раді інституту право на присудження вченого ступеня кандидата фармацевтичних наук. За довоєнні роки при ХФІ було захищено близько 40 дисертацій, 27 осіб, успішно закінчивши аспірантуру, стали працювати викладачами у фармацевтичних ВНЗ, фармацевтичних школах та науковими співробітниками в науково-дослідних інститутах, контрольно-аналітичних лабораторіях [4].

Система підготовки фармацевтичних кадрів у СРСР з'явилася тільки після видання постанови Ради народних комісарів СРСР від 8 вересня 1936 р. «Про підготовку середніх медичних, зуболікарських і фармацевтичних кадрів». У постанові вказувалося, що Наркомат охорони здоров'я СРСР, крім уже існуючих фармацевтичних інститутів, повинен реорганізувати у 1936 р. у самостійні інститути факультети 1-го Ленінградського і Пермського медінститутів, Московського навчального медико-фармацевтичного комбінату, а також фармацевтичні інститути в Ташкенті, Баку і Тбілісі на базі спеціальних кафедр медичних інститутів. До початку Великої Вітчизняної війни в СРСР функціонувало 9 фармацевтичних інститутів (у Москві, Ленінграді, Пермі, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Тбілісі, Баку, Ташкенті), один фармацевтичний факультет (у Львові) і понад 60 фармацевтичних шкіл [9].

Вища фармацевтична школа в Росії, а пізніше в СРСР, пройшла складний шлях розвитку як в організаційному, так і в методичному відношенні. Випробовувалися різні терміни навчання. Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 8 вересня 1936 року «Про реформу фармацевтичної освіти і підготовку фармацевтів вищої кваліфікації» у фармацевтичних інститутах був встановлений 4-річний термін навчання [9]. Ця постанова визначила завдання фармацевтичних інститутів і місце провізора, сприяла розширенню мережі фармацевтичних вищих навчальних закладів. 20 березня 1937 року постановою Уряду були встановлені ступені доктора і кандидата фармацевтичних наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисовская С.Ю. // *Фармація.* – 1947. – №3. – С. 28-32.
2. Герасимов П.И. // *Фармація.* – 1970. – №2. – С. 9-14.
3. Зархин И.Б. // *Фармація.* – 1941. – №4. – С. 4-6.
4. *Історія фармації України / За заг. ред. В.П.Черних, Є.А.Подольської.* – Х.: Прапор, Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.

5. Левинштейн И.И. // *Фармация*. – 1942. – №5. – С. 41-42.
6. *Материалы комиссии по ликвидации ХХФИ*. – ЦДАВО Украины: ф. 166; оп. 4; спр. 540; арк. 29 – 30. – 1924 р.
7. Нейбург В., Федоров В. *Полный курс предметов для самостоятельной подготовки к провизорским экзаменам*. – М., 1910. – 728 с.
8. *Об аптекарских помощниках* // *Журн. Мин-ва народного просвещения*. – 1915. – Ч. IX. – С. 16-17.
9. Семенченко В.Ф. *История фармации*. – М.: ИЦК «МарТ», 2003. – 640 с.
10. *Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1917 г.* – X., 1919. – С. 13.

УДК 615.1:378(470)

ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX СТОЛЕТИЯ

С.В.Огарь

Освещен вопрос развития фармацевтического образования в России в первой половине XX ст. Проанализированы реформы того времени, которые отражали состояние развития фармацевтического образования на базе техникумов, фармацевтических факультетов и институтов. После Октябрьской революции неоднократно изменялись определение роли фармацевта в обществе, сроки обучения, перечень дисциплин и их содержание, количество учебных заведений, которые готовили специалистов для фармацевтической отрасли. Отдельно уделено внимание становлению Женской фармацевтической школы и права женщин на получение высшего фармацевтического образования.

UDC 615.1:378(470)

PHARMACEUTICAL EDUCATION IN RUSSIA IN THE FIRST PART OF THE XX-TN CENTURY

S.V.Ogar

The article deals with the pharmaceutical education in Russia in the first part of the twentieth century. the reforms of the previous time reflecting the state of the pharmaceutical education development on the basis of technical schools, pharmaceutical faculties and institutes have been analyzed. The definition of the role of a pharmacist in the society, the terms of training, the list of subjects and their content, the number of institutions training specialists for the pharmaceutical industry were changed repeatedly after October Revolution. separately we have given the attention to the establishment of the Women's Pharmaceutical schools and women' rights to higher pharmaceutical education.